

Verslag vijfde bijeenkomst Landelijk Platform Sociale Veranderkunde (LPSV)

Zwolle, 4 april 2024

Aanwezig: Anneke van de Pavert, Antoon Duijnker, Suzanne Bunnik, Sjoerd Hania, IJsbrand van der Krieken, André Ponger, Liesbeth Toet, Gerard Donkers en Nelly Labrie (verslag).

1. Kennismaking met Sjoerd Hania

Sjoerd: Ik ben met mijn collega bij de presentatie van het boek 'Grondbeginselen van veranderen' op 8 juni 2023 geweest. Ik maak deel uit van #meeevolutie. Dat betekent dat wij toekomstveranderaars zijn. Wij vormen 'zwermen van netwerken'. We ontwerpen geen nieuwe toekomst, maar er is wel een paradigmashift actief en in die toekomstontwikkeling zijn wij actief. Dat doen we met name op politiek, bestuurlijk en juridisch vakgebied: de trias politica. Ik geloof heel erg in de sociale veranderkunde want wij zijn als mens sociale dieren, maar in de loop van de tijd zijn wij gemaakt tot 'homo economicus' en dat zijn wij eigenlijk helemaal niet. Een belangrijk voorbeeld is dat we in Nederland geen sociale advocatuur kennen. Dat kent de hele wereld behalve Nederland. De sociale advocatuur is min of meer om zeep geholpen ten gunste van advocaten die geen mens meer kan betalen. In de sociale advocatuur is de juridische wereld vrij goedkoop, maar zodra er een advocaat in de buurt komt, loop je leeg.

Liesbeth: Inderdaad. Ik ben consultant bij de FNV en tachtig procent van de mensen die consult komen vragen worden geholpen door vrijwilligers, omdat een advocaat inderdaad niet te betalen is. Twintig procent wordt hier door juristen gedaan, wanneer vrijwilligers het te ingewikkeld vinden worden.

Sjoerd: Wij werken ook binnen de rechtelijke wereld want de rechterlijke wereld is in Nederland afgegleden tot een abominabel slecht niveau. Wij zijn actief op de paradigmashift en ondernemen daar acties op. We willen vooral ruimte geven aan vernieuwing van de paradigma's. Ik ben opa van vijf kleinkinderen. De oma van die vijf kleinkinderen heeft mij opgedragen alleen nog te werken aan de toekomst van die vijf kleinkinderen. Met die oma ben ik vijftig jaar getrouwd. Ik ben gepensioneerd, maar over het algemeen word ik betaald door degene die mij onderuit wil halen. Dat hebben ze alleen zelf niet door. In de sociale veranderkunde zie ik nieuwe mogelijkheden. Het onderwijs is er op afgestemd om de volgende homo economicus af te leveren en de student leert niet om zelfstandig na te denken.

Gerard: Is dat verandertraject waar die grootouders mee bezig zijn niet interessant om als casus in te brengen en dat veranderproces met elkaar te analyseren?

Sjoerd: Dat zou inderdaad een voorbeeld kunnen zijn, want vijf miljoen Nederlanders worden afgeschreven omdat ze ouder zijn dan zestig, terwijl juist bij hen de ervaring zit. Zij hebben al veel meegemaakt. Het leiderschap zit juist bij mensen boven de zeventig. Dat zit niet bij die jongens die zo nodig oorlogje moeten spelen.

Nelly: Bij die groep zitten juist ook wel wat 60-plussers.

Sjoerd: Wat betreft de vraag wie mij betaalt: We zitten met bijna alles onder een doneerknop, een contributieknop. Iedereen moet betaald worden. Vrijwilligerswerk wordt wel aardig gevonden.

Gerard: We zouden het eens met elkaar kunnen hebben over de vraag of en hoe wij onszelf zien als onderdeel van die paradigma-shift. Dat lijkt me een interessante vraag. Die vraag sluit aan bij waar wij hier mee bezig zijn. We willen een vernieuwing op gang brengen, maar

wel een vernieuwing van onderop. Zo is dit boek ook tot stand gekomen: een thematisch onderzoek van zeven mensen die geheel op persoonlijke titel, vrijwillig, binnen de Kring Andragologie van de UVA voor hen inspirerende publicaties gingen onderzoeken op betekenissen die hierin worden toegekend aan eeuwenoude termen als 'verandereen', 'sociaal', 'theorie', 'subject', 'object' et cetera. In het verlengde van de bevindingen van die groep zijn wij hier in het landelijk platform bezig om deze te confronteren met praktijken van veranderen.

Sjoerd: Als je alleen maar onderzoek doet en er gebeurt verder niets mee, dan is het meer een soort van vrijetijdsbesteding.

Gerard: De grondintentie ligt in het verbeteren van de afstemming tussen theorie en praktijk. In deze platformbijeenkomsten vertrekken we vanuit de praktijkpoot. Zo proberen we een beweging op gang te brengen.

2. Mededelingen en mogelijke ontwikkeling in besproken verandertrajecten

Antoon: De kluwen die ik eerder in de door mij hier ingebrachte casus beschreef met betrekking tot de dynamiek van op elkaar inwerkende systemen is in mijn werk nog steeds sterk aanwezig. Je kunt wel doorgaan met hierover te theoretiseren, maar wat gebeurt ermee in de praktijk? Die vraag ligt nog levensgroot op tafel en deze vraag wordt steeds harder gesteld.

Gerard: Martin de Wolf, directeur Fontys Lerarenopleiding Tilburg en docent Master Leren & Innoveren heeft mij te kennen gegeven, dat hij graag een keer mee wil doen met een platformbijeenkomst door casuïstiek van de lerarenopleiding in te brengen. Ik moet nog bekijken welke datum hiervoor geschikt is en hoe we dat gaan inplannen.

Nelly vertelt over het positieve verloop van de collegereeks op de universiteit van Amsterdam over het boek 'Grondbeginselen van veranderen'.

3. De transformatie in het sociaal domein

Bespreking onderzoeks- en publicatietraject van Suzanne van Bunnik

Reactie van Suzanne op de ingebrachte schriftelijke reacties op haar casus

Suzanne: IJsbrand, jij geeft in je schriftelijke reactie op de casus aan dat mijn verhaal veel herinneringen bij je oproep en wat losmaakte. Bij dit onderwerp geldt voor iedereen die er iets mee te maken heeft of te maken heeft gehad, dat het bepaalde gevoelens oproept. IJsbrand geeft aan: veel goede bedoelingen, maar weerbarstig beleid. Het zijn spanningen waar je als veranderaar mee te maken hebt. Er was sprake van een sterke onderschatting van wat de gewenste transformatie allemaal zou betekenen voor gemeenten. Men wilde niet echt veranderen, maar wel aanpassingen doen in de marges. Men wilde niet echt tot de bodem gaan. Dat soort spanningen vind je terug in dit hele verandertraject.

Gerard: jij geeft in jouw schriftelijke reactie op de casus terecht aan dat het verandertraject zich op veel verschillende niveaus afspeelde en dat het een heel complex verandertraject was en is. Dat is het natuurlijk ook. Hebben de politici wel beseft waar ze aan begonnen met die hele transformatie? Bij mij is het geloof in de maakbaarheid en planbaarheid van een

dergelijk complex verandertraject sterk afgenomen. We zagen dat de echte transformatie gedachte steeds meer naar de achtergrond raakte. De professionals in deze masterclasses over 'Zelfregie terug in het werk' geven inderdaad aan dat zij de burgers en hun organisaties als de primaire veranderaars, c.q. mede-veranderaars van de hele transformatie beschouwden. Maar ik heb zelf in het onderzoek geconstateerd dat de burgers steeds meer op de achtergrond raakten.

Gerard: Daar ligt wat mij betreft wel de vraag of professionals de burger waarmee ze werken ook als medeveranderaar kunnen zien.

Suzanne: Dat kwam ik in de casuïstiek niet zo veel tegen. Het was wel hun intentie, maar de intentie en de praktijk lopen heel erg uiteen.

Gerard: De casuïstiek die de professionals inbrachten kwam voort uit de zelfregie-gedachte van de burger. Het zou onlogisch zijn als zij de burger niet als primaire veranderaar zouden willen zien. Ik heb de indruk dat dat wel in hun casuïstiek tot uitdrukking komt.

Suzanne: Jazeker, maar ze kwamen voortdurend tegen dat de inbreng van de burger er helemaal niet toe deed.

Gerard: Absoluut. Dat was ook hun kritiek op het beleid. Dit was en is een heel fundamenteel spanningsveld in dit verandertraject. We hebben het wel over de burger, maar de burger wordt niet aangesproken als medeveranderaar.

Suzanne: De professionals hebben dat voor een deel ook wel gedaan, maar in de werkpraktijken in wijkteams heb ik moeten constateren dat professionals ondanks hun goede bedoelingen toch de neiging hebben om over het hoofd van de inwoner heen te willen beslissen hoe het moet.

André: Dat gebeurt ook onder druk van de regelgeving.

Suzanne: Het andere denken wordt niet echt gestimuleerd. En als je al met een inwoner samen een maatwerkoplossing bedenkt en je komt daarmee bij de gemeente aan, dan wordt er gezegd dat er geen ruimte voor is en dat het niet doorgaat.

André: Ik heb ervaren dat er allerlei beleidsvragen worden gesteld in de trant van: Wat kunt u zelf? Maar dat is helemaal geen vraag aan de burger; het is een beleidsvraag. Die vraag gaat over wat jij als gemeente wil en niet wat de burger wil.

Gerard: Dat spanningsveld tussen het wel willen uitgaan van versterking van de zelfregie van de burger maar aan de andere kant het aanlopen tegen het systeem dat zo niet is opgebouwd, trok de professionals naar deze cursus.

Suzanne: Professionals worden niet opgeleid om te vragen en om op een goede manier met de burger samen te werken. Maar ze leren te praten over: Wie is uw mantelzorger? Dat vind ik het meest verschrikkelijke woord dat er bestaat.

Nelly: Ja, gevolgd door 'keukentafel'.

Suzanne: Als een mantel der liefde om je heen.

Sjoerd: Ik was een paar weken geleden in Zwolle waar een journaliste in tientallen casussen heeft onderzocht dat de gemeente een levensgrote pinautomaat is voor sociale bedrijfjes. Daarbij gaat het helemaal niet over de burger. Mensen worden schatrijk van dat wat niets te maken heeft met de transformatie.

Nelly: Het lijkt erop dat ze dat bedoelen met 'marktwerking'.

Suzanne: Gerard, jij vraagt verder in je schriftelijke reactie op de casus of er in het onderzoek ook aandacht was voor kritische zelfreflectie op het onderzoek doen zelf als een proces van samen veranderen. De deelnemers reflecteerden wel op hun eigen handelen en op wat zij in

de cursus leerden. En dat namen we in het onderzoek mee. Maar de zelfreflectie op hoe dit onderzoeksproces verder in zijn werk ging is in de publicatie niet expliciet beschreven. Verder ben ik niet erg ingegaan op grondthema: welke visie op waarheid, werkelijkheid en methodologie er zit in het transformatieproces. Impliciet zie je de drie verschillende paradigma's er wel in terug: het maakbaarheids-denken en het denken in volgordelijkheid; het meer persoonsgerichte paradigma dat we meer maatwerk moeten leveren; het maatschappijkritisch paradigma dat de gemeenten van de landelijke overheid meer geld en macht wilden krijgen om die transformatie in het sociaal domein te kunnen realiseren. Ik vond deze drie paradigma's wel terug in dit verandertraject, maar ze zijn niet zo benoemd.

Wat je schrijft Gerard bij de grondthema 6, 7 en 8, daar ben ik het helemaal mee eens. Bij grondthema 9 geef je aan dat er in het boek nauwelijks aan de ecologische context wordt gerefereerd. Inderdaad was verduurzaming niet een thema dat naar voren kwam in de casuïstiek. Dat thema leefde toen nog niet zo.

Antoon, je schrijft dat er nog hoop is en dat een verdere transformatie nog steeds kan, maar je constateert dat er veel bij het oude bleef. Wat ik mooi vond is dat jij er wel een soort hoop uit voelde, een hoop die ik zelf soms helemaal niet meer voelde. Tegelijkertijd herken ik ook wel iets van een soort hoop: het kan allemaal nog. We constateerden met elkaar ook wel dat de uitgangspunten van de cursus door al deze mensen die deelnamen aan de masterclass wel de moeite waard werden gevonden. Dat is niet niets. Maar als je het hebt over een paradigmaschift die de transformatie uiteindelijk vraagt, dan moet ik constateren dat we er nog lang niet zijn. Iedereen probeert te voorkómen om naar de rand te gaan waar zij echt moeten veranderen en blijven een beetje in de marge bezig om niet te hoeven veranderen. *Antoon:* Dan wordt het interessant welke mechanismen ervoor zorgen dat de weerstand in de lucht blijft en wat een noodzakelijke voorwaarde is om de gewenste intenties alsnog te kunnen realiseren. En die voorwaarden zijn niet alleen maar structuralistisch van aard. Het zit ook in dingen als: wie informeert wie, wie betreft wie en hoe open mag je het experiment aangaan. Dat soort van betekenisvolle bewegingen die gemaakt moeten worden. Hoe lerend mag je zijn en hoeveel druk kun je politiek gezien aan om tegen die beheersbeweging in toch de vrijheid in de samenleving te zoeken.

Gerard: Het is overigens interessant wat Sjoerd net vertelde over die paradigmaschift. Dat haal jij, Antoon, nu ook aan en brengt die paradigmaschift in verband met het transformatieproces waarin de decentralisatie naar de gemeenten toe centraal staat.

Suzanne: Uiteindelijk zou het in 2025 moeten leiden tot een paradigmaschift, maar dat is nog niet zo ver. Het is wat Jan Rothmans zegt: *Het is niet zozeer een tijdperk van verandering van tijd, maar een verandering van een tijdperk.*

André: De vraag is welke kant die verandering op gaat.

Nelly: En hoe wezenlijk die verandering is.

Sjoerd: Dat heeft te maken met het feit dat we de woorden 'transitie' en 'transformatie' steeds door elkaar gebruiken.

Suzanne: Dat klopt. Dat beschrijf ik ook uitgebreid in het boek en geef aan dat het wel de bedoeling was dat de transitie zou leiden tot een transformatie.

Gerard: Daar ligt een interessante vraag. Dat betekent dat ook de beleidsverantwoordelijken in de politiek eigenlijk wel zouden willen dat de verhouding tussen burger en overheid verandert, maar dat ze het in de uitvoering alleen niet gerealiseerd krijgen.

André: Dat is dan wel mislukt.

Sjoerd: Als je niet zelf eerst verandert, dan verandert er niets.

Antoon: Het is niet alleen maar 'als je zelf eerst verandert', dus een naar binnen gekeerd verhaal. Een juridisch systeem komt tot stand nadat er beweging is gemaakt. We hebben een juridisch systeem waarbij recht op zorg en uitkering gejuridiseerd is. Nu wordt gezegd: 'We gaan het anders doen'. Dat doe je op basis van een juridisch vastgedraaid systeem. Daar moet je eerst van loskomen om in vrijheid te kunnen redeneren. Terwijl hun legitimiteit berust op die gejuridiseerde manier van handelen.

Sjoerd: Dan moet je eerst ook de juridische wereld veranderen. Dat geldt ook voor de omgevingswet, voor de wet openbaarheid bestuur en ook voor het sociaal domein.

Nelly: En dat geldt ook voor de burger zelf.

Suzanne: En het geldt ook voor het systeem van hoe de zorg is ingericht met bedrijfjes die producten aanbieden. Ik denk dat het heel makkelijk is om dingen in beleidstaal te beschrijven, maar dat het heel moeilijk is om je te realiseren wat dat dan betekent. De vraag 'Wat betekent dat dan?' is nooit gesteld en dus verandert er niets. Dus dacht de gemeente: 'Met die zak geld kunnen we dat gaan inkopen en hebben we ook wat in de melk te brokkelen'.

André: Alleen stond dat het transformeren van de gemeente zelf in de weg. Op het niveau van de gemeente wordt gesteld wat er moet veranderen, maar die vraag wordt niet aan de gemeente zelf gesteld.

Gerard: Er zit dus een tegenstelling in die vraagt om een confrontatie tussen mooie beleidsvoorstellen en de feitelijke uitvoeringspraktijk. In die verhouding gaat het in de politiek voortdurend mis.

Sjoerd: Ik ben over die noodzakelijke verandering niet zo positief.

Suzanne: We blijven het proberen, we moeten het blijven proberen.

Sjoerd: Ik heb zo'n hekel aan het woord 'proberen' Er zit in de samenleving overal seniorenwijsheid. Die senioren weten exact wat ze moeten doen, die hoeven niet meer te proberen. In alle wijsheid kun je die verandering handen en voeten geven.

Suzanne: Ja, maar ik kan vanuit al mijn ervaring je vertellen dat je het kunt doen, maar dat je het niet zelf kunt doen. Je hebt daar veel meer om je heen bij nodig, want het blijft een beetje rommelen.

Nelly: Ook inwoners zelf gaan vragen naar dat waar je vanaf wilt. Ook zij gaan juridiserend denken.

Gerard: De vraag die hier achter ligt is: 'Wat is de achtergrond van de verandering waarvoor je wilt kiezen? Kun je vandaaruit gezien wel een werkelijke verandering tot stand brengen?'

Suzanne: Antoon stelt de vraag dan ook of de beide verandergroepen – burgers en politiek - wel dezelfde waarde voorstaan. Dat is een belangrijke vraag. Ik denk dat dat ook maakt dat je het met elkaar moet doen, met burgers en overheden. Dat je dat met elkaar in een grenzstellende dialoog moet aanpakken. Dat is de enige manier om verder te komen.

Antoon: Veelal wordt er gekeken naar gemeenten alsof het daar fout gaat, maar het is zoals Sjoerd net zegt: Welke verantwoordelijkheid moet je als burger nemen en hoe maak je je die eigen om je eigen verandering tot stand te brengen? Wat vraagt dat van je? Hoeveel emancipatie zit er bij burgers om tot een goede eigen zorgvraag te kunnen komen? Dat is ook niet niks. Het is makkelijk om te zegen: Zij moeten het anders doen, maar wat betekent dat dan eigenlijk? Dat is razend ingewikkeld. Als je de wijk ingaat, heb je opeens bosjes mensen die allemaal andere dingen willen.

Nelly: En ook eisend zijn.

Sjoerd: Als het nieuwe dat ervoor terugkomt aantrekkelijker is dan het oude, laten ze het oude los.

Gerard: Rond deze stelling bestaan heel interessante experimenten, bijvoorbeeld het welzijnsdashboard Amsterdam van de econome Prof. Nicky Pouw. Daar kunnen we een volgende keer misschien op ingaan.

Suzanne: In de schriftelijke reactie op mijn casus zag ik ook bij Nelly waarover we het net hadden: dat wanneer cliënten de ruimte krijgen, dat ze dan vragen om een plan van aanpak. Je kunt heel veel ruimte geven aan de communicatie tussen professionals en mensen uit de wijk, maar alles zelf uitvinden is ook heel ingewikkeld en men vervalst dan weer heel snel in de vraag naar structuur.

Nelly: Vraaggestuurd werken wordt ook vaak veel te letterlijk genomen. We komen dagelijks tegen dat aan ouders en zelfs ook aan kinderen heel letterlijk wordt gevraagd: *Wat is uw hulpvraag?* En als die niet wordt geformuleerd, dan stopt alles, terwijl gezinnen in de ellende blijven zitten. Ik word er ook weer moe van als ik dit teruglees.

Suzanne: Wat leuk was bij de schriftelijke reactie op mijn casus van Marloes, is dat ze schrijft: *Transformatie?* Ik weet van niks. Een van de vragen die ik ook in het boek stel is wat de burgers ervan hebben gemerkt. Die hele transformatie is aan heel veel mensen voorbijgegaan. Mensen hebben misschien wel het woord participatiemaatschappij gehoord.

André: Ja, van de koning in de troonrede in 2013.

Suzanne: Voor veel mensen is het nog steeds iets waar ze geen weet van hebben.

Sjoerd: Participatie en meedoen ging een heel andere richting op. Dat had niets te maken met de bedoeling van participatie zoals dat in de troonrede werd aangehaald.

Suzanne: Bij de afdeling Werk en Inkomen van de gemeente was het belangrijkste doel dat mensen niet langer op de bijstand drukken, zij moesten gewoon aan het werk.

Anneke: Ik ben nieuwsgierig wat hierin de invloed is geweest van de vakbeweging. Suzanne, ben je dat in je onderzoek tegengekomen? We zitten nu in het gebouw van het FNV. Ongeveer tegelijkertijd met de decentralisatie is er ook bij de vakbond een verandering geweest van sectorale bonden naar één grote FNV. En die zou zich ook gaan bemoeien met de beslissingen in de gemeenten rondom die decentralisatie. Daar zijn mensen mee bezig geweest. Maar het was heel lastig om vrijwilligers te vinden die dat namens de leden van de vakbond wilden doen. In Zwolle was er een werkgroepje. In die tijd was ik voorzitter van de ABVA/KABO FNV. Ik heb me daar niet mee bemoeid, omdat het in mijn ogen zo complex was en ik er op dat moment niet de energie voor had om daar op in te gaan. Ik ben heel nieuwsgierig naar wat de inspanningen bij de afdelingen in iedere regio hebben opgeleverd.

Gerard: Die bredere aandacht voor de decentralisatie naar andere organisaties toe was ook een vraag in het onderzoek. De transformatie betreft niet alleen het gemeentelijk apparaat, maar vraagt erom dat alle organisaties in de gemeente mee doen. De gemeente is meer dan het gemeentelijk apparaat. Alle inwoners en hun organisaties zijn deel van de 'gemeente' als we dat woord in brede zin verstaan.

Nelly: En dat geldt ook voor bedrijven en voor het arbeidsrecht. Er vielen veel ontslagen en daarmee hadden we zijdelings ook met het FNV te maken, al waren niet veel mensen lid van de vakbond.

Anneke: De FNV speelt ook een rol waar het gaat om inkomens van mensen, om de komst van de wijkteams, om de zorg die de inwoners en de leden van het FNV nodig hebben. Maar de FNV-leden vergrijzen en ze hebben allemaal te maken met gemeenten.

Gerard: De vraag is ook wat er in de vakbeweging zelf moet veranderen om te komen tot een goede afstemming op de veranderingen die plaatsvinden op gemeentelijk niveau.

Sjoerd: In Amsterdam en Amstelveen is een aantal mensen, ook van de FNV, daar volop actief mee bezig geweest in samenwerking met de nationale ombudsman en met de ombudsman van Amsterdam. Daar lag wel een verbinding.

Suzanne: Ik vind het wel interessant wat je zegt, omdat in ik mijn werken met gemeentes en ook niet in het onderzoek de vakbond ben tegengekomen. Dat geeft aan dat er misschien ook nog wel wat te doen is. De ombudsman ben ik wel tegengekomen in het onderzoek. De voormalige ombudsman van Amsterdam was zeer kritisch.

Gerard: De vraag is of er van organisaties wordt verwacht om de transformatie van het sociaal domein mee te realiseren. Of wil men het alleen aan het gemeentelijk apparaat overlaten? De vraag is of we niet allemaal in onze eigen bubbel blijven zitten. Heeft er bijvoorbeeld in de vakbeweging werkelijk een vernieuwing plaatsgevonden die iets te maken heeft met de gewenste transformatie in het sociaal domein?

Antoon: Als je dan zo'n beweging tot stand wilt brengen, wie is dan de participant? Spreek je dan met de mond van het instituut over hoe die zorg er uit moet zien of is het een bottom up verhaal?

Suzanne: Het kan niet alleen bottom up. Het moet bij elkaar komen.

Gerard: De gedacht heeft wel postgevat dat we vooral in eerste instantie bottom up moeten denken. Want de vraag is steeds waar je de verandering probeert te bewerkstelligen, waar ligt de hefboom van de gewenste verandering? Dan komt impliciet of expliciet naar voren dat we in ieder geval ook van onderaf moeten werken en proberen daar kracht te mobiliseren die dat beleid mee richting geeft.

Sjoerd: Grote veranderingen gebeuren nooit top-down of bottom op. Grote veranderingen komen altijd uit onverwachte hoek.

Gerard: Het gaat om de afstemming tussen een bottom up beweging en een top-down beweging en je krijgt het niet cadeau.

Sjoerd: Het FNV is top-down gebleven.

Anneke: Ik bekijk nude site van deze FNV-afdeling en bekijk wat ze doen met betrekking tot 'beïnvloeding van het sociaal domein in gemeentes'. Hiervoor gaan lokale kaderleden in gesprek met lokale wethouders van gemeenten [...] Vakbond FNV wil een menswaardige samenleving die mensen gelijke kansen biedt [...]

Antoon: Hier is niets mis mee. De fundamentele waarden zijn leefbaarheid, samen, evenwicht, en zo voort. Hoog abstract klopt het allemaal. De vraag is wat je gaat doen als je die waarden gaat operationaliseren. Het in gesprek gaan van FNV met wethouders is het oude model waarbij je als werknemer tegen de werkgever, in dit geval het kapitaal en de politiek, moet zeggen: Kun jij dat voor mij bewerkstelligen? De politiek moet in actie komen en dat is een oud proces.

Gerard: Deze gedachte zit ook helemaal verweven in opleidingen. Ik heb daar een voorbeeld van. Toen ik methode van onderzoek gaf aan zo'n 35 vierdejaarsstudenten op de hogeschool die zelf een onderzoek moesten doen, kwam ik de les binnen en toen bleek dat niemand iets had voorbereid. Je kunt dan naar huis gaan, maar dat werkcollege zou de hele dag duren. Toen ben ik spontaan maar begonnen met ieders voorlopige onderzoeksvraagstelling aan de orde te stellen. Zo had een paar studenten de opdracht van een welzijnsorganisatie gekregen om het programma voor Marokkaanse meiden te verbeteren. Die meiden waren ontevreden over dat programma dat hen was aangeboden. De studenten waren heel ijverig begonnen met het lezen van literatuur over Marokkaanse meiden en hun behoeften met het

oog op het maken van een geschikt programma dat beter bij de meiden aansloot. Ik vroeg hen hoe ze hun vraagstelling op een zodanige manier zouden kunnen herformuleren dat de Marokkaanse meiden zelf daarin de primaire veranderaars werden. Uiteindelijk werd de vraagstelling veranderd in: Hoe kunnen de Marokkaanse meiden de welzijnsorganisatie duidelijk maken dat het huidige programma niet deugt en hoe kunnen wij hen helpen om zelf een beter programma te maken? De Marokkaanse meiden werden ineens het handelingssubject van het onderzoek: zij werden de onderzoekers en de ontwerpers van het programma. De studenten vonden dat veel leuker! Die vraagstelling sloot veel beter aan bij hun eigen behoeften. Nu gingen ze met de Marokkaanse meiden in gesprek en daar hadden ze nog helemaal niet aan gedacht. Met alle 35 studenten heb ik op die dag op deze manier naar ieders vraagstelling gekeken. Terwijl het een sociale opleiding is waar we het steeds hadden over versterking van zelfregie en empowerment, kwamen de studenten zelf niet op het idee om hun onderzoeksvraagstelling zo te maken dat de doelgroep waar het over gaat zelf de actieve veranderaars/onderzoekers zijn en dat zij als studenten hen daarin ondersteunen en faciliteren. Het was een zeer leerzame studiedag geworden, ook voor mij. Ik had niet door dat er in welzijnsland nog zo van bovenaf werd gedacht.

André: En dat is nog steeds zo. Het zijn organisaties die zichzelf in stand moeten houden: ze zijn aanbodsgericht en gericht op aanbestedingen. Daar loop ik als opbouwwerker voortdurend op stuk.

Nelly: Het bestek voor de aanbestedingen is ook zo beschreven.

Gerard: Er wordt dus geen correctie op dit bestek uitgevoerd.

Antoon: Als dat hiërarchisch denken zo'n wijdverbreid mechanisme is en daarom ook bij ons hier aan tafel nog zo makkelijk wordt gebruikt, wat is dan een ingang om anders te gaan denken?

André: Ik kan wel een voorbeeld noemen van wat ik nu probeer in mijn organisatie. Ik heb voorgesteld 'Laten we nu niet de organisatie centraal stellen, maar de vraag uit de wijk en ons daaromheen organiseren'. Daar moet je eens mee aankomen. Dan moeten mensen uit hun comfortzone komen en dat is heel ingewikkeld. Ik loop al twee jaar hierover te leuren en ik blijf doorzetten. Nu komt er langzaam maar zeker beweging in, want de gemeente vindt dat ook.

Sjoerd: Het zit nooit alleen in 'omdraaien naar bottom-up'. Hoe breng je in die aanpak enige structuur aan, zodat mensen niet weer hun eigen structuur gaan maken.

Nelly: Je moet blijven vermijden dat die structuur van bovenaf geheel wordt ingevuld. Die structuur moet gebouwd worden op die onderkant. Dat is jouw professionaliteit als sociale veranderkundige.

Sjoerd: De wethouder moet je niet in zijn functie als wethouder meenemen, maar als persoon.

André: Maar de wethouder wil als wethouder ook een waarde realiseren.

Suzanne: Ik wil nog één ding toevoegen: We moeten ons wel realiseren dat we zijn begonnen vanuit de gedachte van 'Het moet beter voor de burger' en zoals we het nu doen, is de verzorgingsstaat onbetaalbaar geworden. Daarom werd er tegelijk met de voorgestelde transitie door de landelijke overheid bij voorbaat al 25% bezuinigd. Hoe wil je die transformatie nu bewerkstelligen door de ruimte te ontnemen om te experimenteren en te leren?

Gerard: Dat geeft aan hoe complex de situatie was. Samen met organisaties en professionals de transformatieproces realiseren kost allemaal geld en dan gaat men tegelijkertijd

bezuinigen door tevoren al op het verwachte resultaat van de decentralisatie (de zorg wordt hierdoor goedkoper) vooruit te gaan lopen.

André: Ik vind het jammer dat het alleen financieel wordt bekeken.

Suzanne: Dat gebeurde steeds meer. Dat heeft een stempel gedrukt op waar we nu staan. Om te veranderen moet daar ook iets in gebeuren.

Sjoerd: Dan moet je niet praten over de kosten, maar over wat het oplevert. Dat is de juiste vraag en dan gaat het over waarden als humaniteit. Over wat het aan waarden oplevert wordt te weinig nagedacht.

Suzanne: Voor maatschappelijke kosten is wel een prijskaart ontwikkeld. Een aantal vormen van interventies zijn hartstikke duur en kun je beter voorkomen. Toch blijven we dat doen.

Gerard: Uit het verhaal dat ik net vertelde heb ik wel geleerd dat studenten zo verschrikkelijk enthousiast waren om hun onderzoek te beginnen, terwijl ze er eerst als een berg tegenop zagen.

Antoon: Heb jij, Suzanne, verder nog met al jouw expertise gedacht aan 'Dit is nog een interessante manier van kijken'?

Suzanne: De vakbond had eigenlijk nooit zo op mijn netvlies gestaan. Er is dus nog een veel grotere wereld om je heen die je ook kunt betrekken in het transformatieproces.

Gerard: Wat leren wij hier nou van?

André: In 2015 ging mijn masterthesis over: Wat betekent de transformatie in het sociaal domein voor mensen in een achterstandswijk? Ik kwam die vragen ook tegen. Met 19 mensen in die wijk heb ik interviews gehouden. Ik ging op pad met een koffertje met praatplaten, met plaatjes van de koning, over de participatiesamenleving en dergelijke. Dat herkende iedereen en dan gingen ze los van "Je denkt toch niet dat ik de kont van de buurman ga wassen?", want die vraag speelde toen. Toen bedacht ik: Er worden alleen maar beleidsvragen gesteld. Men ging niet naar de mensen met de vraag: Wat vindt u belangrijk? Als ik die vraag stelde, gingen mensen heel anders zitten en kreeg je heel leuke gesprekken.

Gerard: Kwamen daar ook adviezen uit?

André: In elk geval dat je mensen je oplossing niet moet opleggen. Dat zeiden ze 'Wegwezen, dat ga ik niet doen!' en dan zeiden ze wat ze wel deden. In die gesprekken gebeurde er heel veel.

Suzanne: Ja, en dat zou je kunnen ondersteunen.

Nelly: Juist. En sterker nog: Mensen gingen meer doen als er ondersteuning in zat.

André: De wijkteams met keukentafelgesprekken begonnen toen en mensen verstopten hun fiets, want dan zouden ze van de gemeente kunnen zeggen: Dat kunt u zelf nog!

Gerard: Je kunt op basis van die interviewgesprekken ook *implementatie* onderzoek doen door met die geïnterviewde mensen een verandertraject op te zetten op basis van de uitkomst van die gesprekken en daar op een gegeven moment ook de gemeente bij te betrekken? Dat daadwerkelijk met de bewoners realiseren van de door hen gewenste veranderingen gebeurt vaak niet. Men blijft staan bij het stellen van een 'diagnose' van de situatie.

Nelly: Maar het is toch je werkwijze om dit wèl te doen?

André: Dat was het ook. Ook met waar ik nu mee bezig ben in de organisatie.

Gerard: Jij hebt in elk geval van alles met de uitkomst van de interviews gedaan.

Sjoerd: Wij zijn gewend in een strafcultuur te leven. We worden gestraft voor wat we niet goed doen. Top-down zit veel dieper in onszelf dan we beseffen. Ons brein wordt gemanipuleerd en verpest en daar wil iedereen vanaf, zelfs in de onderzoekswereld. Je hebt

niet door hoeveel je wordt gemanipuleerd. Mensen wil je er zelf bij betrekken en hen ondersteunen om hun eigen verandering te bewerkstelligen. Op die manier neem je hen serieus.

André: En dan blijft het voor de professional ook leuk. Dat is wel de essentie: Anders vind ik het niet meer leuk.

Gerard: Dat begint ook bij de gedachte dat mensen allang bezig zijn met veranderen in die richting, maar zo wordt vaak niet naar het handelen van de mensen gekeken. Er gebeurt veel meer in wijken dan zichtbaar wordt en dat kun je in een participatief onderzoek zichtbaar maken.

Andre: Ik heb dat in een gemeente ook gedaan. Daar zei het gebiedsteam over een bepaalde galerijflat dat de mensen elkaar helemaal niet hielpen. Toen heb ik voorgesteld om bij 28 woningen langs te gaan en aan te bellen en na te gaan of men elkaar wel of niet helpt. Elke galerij is gewoon een straat. Ze hebben contact en ze helpen elkaar. Het gebiedsteam deed wel mee. Dat vond ik heel sportief.

Adviesrondje aan Suzanne

Anneke: Ik zou nieuwsgierig zijn naar wat de vakbond tot nu toe heeft kunnen realiseren en hoe zij effectiever in zouden kunnen zetten op de keuzes die er voor burgers gemaakt worden. Wat zou je nog meer kunnen doen om verbeteringen aan te brengen in dat wat zich in de gemeente afspeelt.

Gerard: We spreken Suzanne aan als onderzoeker, als iemand die met gemeenten werkt, als publicist en op de inhoudelijke vraag: Hoe verder?

André: Als ik jou was, zou ik van jouw verhaal, van de twee boeken, van onze discussie en van al jouw kennis twee A4'tjes maken en die sturen aan de burgemeesters van de G4 (grote steden) om ze te vertellen: 'Zo loopt het en daar moet je naar kijken en houd hier in ieder geval rekening mee. Je kunt me uitnodigen op de koffie...' En die uitnodiging komt en daar ga je mee aan de slag. Dan kun je het ook sturen naar de G20 (andere grote steden) en dan breng je een beweging tot stand die betekenisvol is.

Sjoerd: Ik wil daarop nog aanvullen: Werk integraal, the whole system in the room. Ik vind de vier burgemeesters wel aardig, maar klein is het nieuwe groot. Ik denk dat het interessanter is om vier kleinere gemeenten en good practices mee te nemen. Horizontalisering is nodig.

IJsbrand: Ik adviseer je om dat op te zoeken wat geen naam heeft. Je hebt een hekel aan het woord 'mantelzorg'. Dat heb ik ook. Maar kijk naar alle zorg die er is, de zorg en het omkijken naar elkaar wat geen naam heeft. We hebben in Nederland heel veel zorg voor elkaar. Er is heel veel vrijwilligerszorg. Er is heel veel steun in de wijken en informeel leiderschap van mensen die naar elkaar omzien. Bij NPO-uitzendingen Typisch.... over verschillende wijken zag je allemaal informele netwerken die lachen om de gemeenten.

Wanneer er iemand meegaat naar de gemeente en die wijst af, dan is de professional boos en dan stelt de cliënt de professional gerust en zegt: Ach, dat wisten we toch allang. Je moet heel goed in de gaten hebben hoe dat werkt. We hebben met leden van de gemeenteraad ooit gewoon een spel gedaan in de wijk, een vossenjacht. Er kwamen een heleboel mensen naar buiten en we gingen praten en raakten geïnteresseerd. Als het wordt gezien, herkend en erkend, komt er energie vrij. Dat merkte ik aan mezelf toen ik daar aan meewerkte. Dat merken de mensen en dat gaat over en weer. Ik vind dat er veel te veel structuren over mensen heen gaan, alsof de burgers individuen zijn. Zo kijk ik er niet naar. Gemeenten

moeten ook weten dat de inwoners geen hoge pet van hen op hebben en dat dit ook logisch is. De kern is: Waar zit de energie?

Gerard: Het komt regelmatig terug dat energie ook iets persoonlijks is. Energie betreft ook de vraag in hoeverre mensen gemotiveerd zijn en iets leuk vinden.

IJsbrand: Veranderen is ook het voelen dat iets in beweging komt.

Nelly: Ook met je hoofd en hart.

Gerard: Er worden steeds meer eisen aan leidinggevende gesteld, maar is het ook leuk om leidinggevende te zijn?

André: Suzanne, je zei dat je altijd positief blijft. IK moet de laatste tijd denken aan wat Kunneman ooit schreef - ik dacht in het boek "Dikke ik" - over de gloeiende kooltjes en of je die nog kan aanblazen. Ik ben benieuwd waar je dat ziet.

Nelly: Er komen een hoop herinneringen boven. De kampvuurtjes waren behoorlijk uitgeblazen toen de transformatie in gang werd gebracht. Daar zit bij mij oud zeer en dat komt weer naar boven als ik het lees. Als ik jullie hoor, word ik wel weer vrolijk en ik weet ook dat we in het schoolmaatschappelijk werk nog wel ruimte vinden. Hoewel daar het werk platgewalst wordt door onderzoek, diagnoses en vooral de wachttijden daarvoor. Maar inderdaad, kijk naar de interacties die er liggen en inderdaad, blaas die kooltjes weer aan, dat is een mooie metafoor. Dat gebeurt ook bij mij door jullie verhaal.

Liesbeth: Ik denk aan bijvoorbeeld de buurtcamping en buurtbakjes. Daar zit een hele wereld van vrijwilligers achter in heel Nederland. Wat de vrijwilligers allemaal presteren, hoeveel tijd ze erin steken, wat ze er allemaal voor over hebben. Zij doen dat onbezoldigd, omdat ze zich verantwoordelijk voelen voor een ander. Er is veel betrokkenheid en energie in organisaties.

Nelly: Het zijn niet alleen organisaties, maar ook sleutelfiguren in de wijken die helemaal niet bij een organisatie zitten.

Liesbeth: In ieder geval mensen die de onderlinge solidariteit stimuleren. Niet die zich alleen richten op de economische burger, want daar moeten we vanaf, anders komen we geen stap verder.

Nelly: Het zit vaak veel fijnmaziger dan je denkt. Ik kan me nog een oude dame herinneren die nergens geschikt voor leek te zijn, maar overal gekookte rijst bracht aan burens die geen eten of geld hadden.

Sjoerd: Met vrijwilligers kun je niet bij de bakker terecht om te betalen. Ik heb ook enige terughoudendheid om de hele wereld dan maar vrijwilliger te maken. Niemand kan de bakker betalen en ik kan niet tegen de bakker zeggen: "zij is zo goed bezig binnen het sociaal domein, geeft haar maar vier broden".

Nelly: Toch gebeurt daar ook heel veel.

Liesbeth: Dit gebeurt wel. Er zijn mensen die met de bakfiets gewoon brood ophalen en men weet dat hij er aankomt en zetten het klaar. Daar los je de zaak niet mee op, maar die energie is wel belangrijk.

Suzanne: Ooit ben ik in een wijk begonnen met de voorloper van het wijkteam. Wij streken neer in een van de armste delen van de wijk. We gingen gratis in een gebouwtje zitten. Ik mocht zelf de mensen bij elkaar halen en doen wat nodig was. Het was geweldig. Ik heb in de wijk gezien hoeveel mensen er al allerlei dingen doen voor elkaar en elkaar door de ergste ellende heen hielpen. Sommige mensen hadden geen huis. Die sliepen dan bij de een en dan bij de ander. Ze haalden eten hier en daar. Ik wist niet hoe arm Nederland was en hoe leuk mensen met elkaar waren. Ik zie dat dat er is en dat het blijft.

Gerard: Ik zou het advies willen geven met betrekking tot de vraag: Hoe gaan wij hiermee verder? Ik stel voor om een volgende bijeenkomst op dit thema door te gaan en dan vooral in te gaan op de conclusies en aanbevelingen in het boek van Suzanne en deze in verband te brengen met de lezing van de econome Dr. Nicky Pouw die met experimenten bezig is in verschillende stadsdelen in Amsterdam. Die experimenten sluiten heel goed aan bij de vraag hoe het eigenaarschap van veranderingen bij de burger kan terugkomen.

4. Complexiteit als innerlijke verdeeldheid

Casusinbreng van IJK

IJK: De cursus *De fenomenologie van de psychopathologie* heb ik deze week afgerond. Die ging over fenomenen. Een fenomeen is een object waarvan ik mij bewust ben, want ik neem iets waar. Ik wilde het aanvankelijk over dat 'iets' hebben. Dat is mijn werk. Maar ik wilde het bij nader inzien niet over het iets hebben, maar over mijn bewustzijn van dat iets. In die hele cursus waaraan vooral psychiaters in opleiding deelnamen stond de therapeutische relatie centraal: Wie is dan de psychiater, wie is de persoon van de psychiater, wat is zijn kijk op de wereld? Ik ben geen psychiater maar therapeut. Wat zijn mijn vooroordelen? Wat is mijn wereldontwerp? Hoe kijk ik naar de wereld? In dit gezelschap moet ik het daarover kunnen hebben.

Ik versta onder 'complexiteit' een gelaagdheid, verschillende lagen die tegelijkertijd werkzaam zijn: gedrag, verwachtingen, idealen. Ik wil iets en ik wil tegelijkertijd iets niet (Augustinus). Voelen en niet voelen, stemmingen en zelfs gestemdheid. Stemming kan wisselen, maar ik heb ook een gestemdheid. Dat is onder andere melancholie. Daarop ben ik attent gemaakt door een straattekenaar. Toen zag ik voor het eerst de melancholie in mijn eigen ogen. Hij had beter naar mij gekeken dan ik zelf naar mij had gekeken.

In mijn casus ligt het accent op het relationele intersubjectieve paradigma. Ik vond het interessant om hier in te brengen, omdat handelen in het boek wordt omschreven als 'sturen' en ook 'laten', twee modi. Ergens kwam ik ook het woord 'toelaten' tegen. *Alleen door het leven toe te laten, kun je het behouden*, zo las ik. Ik wil het hebben over handelen als toelaten, met name het voluit toelaten van de pijnlijke werkelijkheid of zoals net werd gezegd: de werkelijkheid volwassen toelaten. Vandaar de spreuk die ik erboven heb gezet van Steven de Batselier, een wat alternatieve psychiater in België: *Geestelijke gezondheid: hoeveel pijnlijke werkelijkheid kan ik verdragen, in mezelf toelaten* (). Deze psychiater en criminoloog heeft daar nogal wat teweeggebracht. Ik heb les gehad van die man. Dat was zeer interessant.

In situaties van crisis kom ik bij jongeren vaak de vraag tegen: waartoe doe ik dit eigenlijk? Wat is de zin hiervan? Is dit alles? Wat moet ik nu verder waar het gaat over maatschappij en cultuur. Toen ik in mijn werk met jeugdigen in aanraking kwam was ik aanvankelijk veel meer counselend bezig. Ik probeerde ze aan te moedigen om hun angsten te verwoorden. Het waren allemaal slachtoffers van autoriteit. Later, in de jaren tachtig en negentig, was er vaker chaos en moest ik structuur aanbrengen. Langzamerhand zag je de jongeren veranderen en daar moest je je dan ook weer op instellen. Dat was de maatschappelijke kant van het werk.

Gerard stelt in zijn schriftelijke reactie op de casus de vraag of er bij mij sprake is van overdracht, omdat mijn interpretaties van het handelen van cliënten mogelijk gekleurd zijn door mijn persoonlijke ervaringen. Als ik naar mezelf in m'n werk kijk, ben ik niet met

overdracht maar met tegenoverdracht bezig. Ik wil me daar juist heel erg bewust van zijn. Bewust van hoe ik in elkaar zit en hoe ik reageer. Met reageren bedoel ik ook dat mijn lichaam al gereageerd heeft voordat ik me er bewust van ben.

Gerard: Overdracht haalde ik uit waar je schrijft: 'Cliënten zeggen niet waarvoor ze komen.. In wat ze zeggen testen ze me: telt het voor jou wat ik jou vertel... Het probleem herhaalt zich omdat het een (nood)oplossing is voor wat te veel of te pijnlijk is'. In deze interpretaties die jij terugziet bij cliënten, zie ik jouw eigen verhaal terug.

IJK: Die interpretaties zijn niet van mij. Ze komen uit de presentiebenadering waar jij ook studie van hebt gemaakt. Andries Baart heeft dat keurig uitgezocht: Telt het voor jou als therapeut? Daarom moet ik me er ook zo bewust van zijn hoe ik in die kamer zit. Telt het voor jou, raakt het jou, doet het iets met jou? Dat herken ik, maar dat heb ik bij Andries Baart geleerd. Ook wat zich elke keer herhaalt. In de GGZ is trauma heel erg ondergewaardeerd. Er was weinig aandacht voor. Dat verandert nu gelukkig. Met name het vroegkinderlijk trauma. Er is geen 'voor het trauma'. Er zijn kinderen die geen ervaring hebben met hoe het was voordat het trauma plaats vond. Voor die pijn moeten we aandacht hebben. Die pijn mag niet herinnerd worden. Dat wordt steeds herhaald in symptomen. Wat zich steeds herhaalt, maar niet herinnerd mag worden, herken ik bij mezelf als klein trauma. Zie mijn voorbeeld van die bloemetjes en de afwijzing van mijn moeder, want de bloemen kwamen uit de tuin van onze burens. Het gaat maar om bloemetjes en afwijzing, maar het heeft een geweldige impact op mijn leven gehad. Ik schreef al: Ik ben op dat moment geboren voor de reflectie. Door dat voorval gebeurde er iets met mij. Mijn moeder wees mijn bloemen af en mijn vader werd woest en mijn moeder deed niets. Achteraf kon ik het woorden geven. Toen had ik er geen woorden voor, maar intuïtief zeg ik nu 'bij mijn ouders moet ik niet wezen'. Daar heb ik mijn werk van gemaakt.

Verder is het de vraag van Gerard welke visie op waarheid ten grondslag ligt aan mijn zelfonderzoek. Ik ben niet zo van een neopositivistisch onderzoeksparadigma, maar ik maak wel gebruik van de effecten ervan. Ik ben geïnteresseerd in alles wat met trendstudies te maken heeft. Ik maak graag gebruik van sociaalwetenschappelijk onderzoek. Zelf heb ik een voldoende gehaald voor het vak statistiek, maar ik begrijp er niets van. Op de vraag van Gerard of ik dat kan koppelen aan subjectiviteit en referentierealisme, kan ik alleen maar zeggen wat Harry Kuitert, hoogleraar theologie van de Universiteit van Amsterdam, zegt: Wat van boven komt, komt van beneden ook al zeggen we dat het van boven komt. Het is altijd interpretatie. Wat is dan het object van de theologie? Dat is niet God, maar de tekst van het oude en nieuwe testament. Ik heb nooit mijn overgrootvader gekend, hoe kan ik mijn overgrootvader dan leren kennen? Door te vragen aan anderen: Heb jij ervaringen? Zijn er teksten over hem? Zo kan ik hem leren kennen. Daar vergelijk ik God ook maar een beetje mee.

Antoon vraagt in zijn schriftelijke reactie of het dogmatisch denken over het geloof bijvoorbeeld van mijn ouders niet duidelijk maakt hoe verworden het geloof ons mensen van elkaar scheidt en dogma's leiden tot schisma's, zelfs in het kleinste verband van het gezin. Met Herman Finkers zou ik willen zeggen: Het geloof geeft woorden aan een mysterie. Iets dat onbegrijpelijk is, probeer je onder woorden te brengen. Dogma's worden ook heel vaak gebruikt als: Zo moet ik leven. Daar heb ik altijd moeite mee gehad. Dus een dogma verbindt heel erg: 'Wij zijn de ware kerk'. Ik was altijd lid van de ware kerk. Dat verbindt heel erg en

aan de andere kant scheidt het ook heel erg, want de ander is de vijand. Dat geeft strijd alsof het oorlog is.

André: Gold dat ook voor jou?

IJK: Ik heb er altijd moeite mee gehad. Ik was wel onder de indruk van de rechtlijnigheid van mijn vader en de intelligentie waarmee hij het allemaal kon beredeneren. Maar ik had als kind moeite met het afwijzen van andere mensen die een andere mening hadden, om hen uit te sluiten en daar heel hard over te oordelen. Dat bracht me in verwarring. Dat gaf me grote verdeeldheid. Ik had iets met de kerk, maar tegelijkertijd brak ik de King-pepermuntjes in vieren om de kerkdienst uit te zitten.

Antoon vraagt in zijn schriftelijke reactie mij naar innerlijke verdeeldheid als menselijke conditie. Mens zijn is innerlijk verdeeld zijn, vind ik. Paulus zei al: 'Als ik het goede doe is het kwade me nabij'. Plato geeft het beeld van de menner (de rede) met z'n twee paarden, de vurigheid gaat naar boven, de begeerte naar beneden en je moet dat zien te mennen'. Freud verwijst naar het es, ich en überich. Ik dacht dus dat ik mij in heel vertrouwd gezelschap kon bevinden.

Was er thuis, vraagt Nelly, ruimte voor dialoog? Ja, alleen als ik met mijn vader op de smalle weg liep van de kerk die naar de hemel leidde. Niet als ik op het brede pad liep dat uiteindelijk in de hel zou uitkomen. Nee, er was geen dialoog, maar ik heb wel veel gesprekken met mijn vader gevoerd en dat waren ook wel confronterende gesprekken. Ik kon alleen maar goed met hem spreken, als ik met hem op die smalle weg van de kerk liep.

André : Kon dat alleen onder zijn voorwaarden?

IJK: Ik kwam hem ook wel eens tegemoet. Ik heb veel van hem geleerd over discussietechniek. Mijn vader was heel goed in discussiëren en in vergaderingen leiden. Dat heb ik allemaal van mijn vader afgekeken.

Nelly: Maar inhoudelijk begrensd?

IJK: Ja. Nelly, jij vraagt over standvastigheid. Mijn vader vindt mij niet standvastig. Hij zegt: 'IJK is heel gemakkelijk beïnvloedbaar, want hij gaat al snel met de wereld mee'. Ik vond mezelf wel heel standvastig, al dacht mijn vader daar dus heel anders over. Mijn vader zei: 'Ik sta voor de waarheid en jij moet dat ook doen'. Dus hij vond mij heel gemakkelijk te beïnvloeden. Een gevoelig jongetje vond hij mij.

Nelly: Dat standvastige betreft dan vooral die smalle weg. Ik snap het wel, maar wilde het even niet snappen.

André: Hij vond zichzelf standvastig? Star heet dat toch? Dat is een waardeoordeel, sorry.

IJK: Ik heb in zijn stelligheid en dominantie ook wel zijn angst gezien. Hij was gewoon heel bang dat ik mijn geloof zou verliezen en het niet goed zou komen met mij.

André: Wat deed hij dan?

IJK: Hij probeerde mij ervan te weerhouden dat ik met een rooms-katholieke vriend omging, dat ik op straat van alles uithaalde, dat ik niet naar de bioscoop, de kermis of het circus ging en dat ik geen televisie keek, want dan zou ik niet in de hemel komen. En dat meende hij.

Nelly: Dat is ook vanuit goed zorg.

Gerard: Heb je die oprechtheid zo ook gevoeld?

IJK: Ja zeker wel. Als vader heb ik afscheid van hem genomen, maar dat is niet hetzelfde als dat hij mij niets deed. Ik heb ook zijn angst en betrokkenheid daarbij wel gezien, omdat hij mij de verkeerde kant op zag gaan.

Suzanne: Het kwam niet voort uit slechtheid.

Antoon: Is zijn angst dat jij op het verkeerde pad zou raken dan een vorm van liefde?

IJK: Dat zou ik niet zeggen. Wat voor hem in die tijd wel belangrijk was, is dat je als vader, zeker als gereformeerde vader, je gezin goed moet kunnen bestieren.

Nelly: Ook voor God, denk ik?

IJK: Dat er van mijn vader gezegd kon worden dat hij zijn kinderen goed opvoedt tot gehoorzame kinderen. Dat was voor hem belangrijk. Dat het met mij wel goed zou komen als ik meer een gehoorzame jongen zou zijn en ook voor God niet verloren zou gaan.

Suzanne: Ik denk dat dat heel gebruikelijk was in godsdienstige kringen en misschien tegenwoordig nog steeds in orthodoxe kringen.

IJK: Toen ik Algemene Sociale Wetenschappen studeerde in Utrecht heb ik filmpjes gekeken over na de oorlog. Ik dacht dat ik naar nazi-Duitsland zat te kijken. Al die gymnastieoefeningen met al die kinderen, zwaaiend met vlaggen en vaandels en allemaal in de maat, allemaal lopen, marcheren en liederen zingen. Dan hebben we het over de protestanten, de katholieken en de socialisten. Ik heb er nog net een staartje van meegemaakt. Ik heb alleen aan wandeltochten meegedaan.

Nelly: Je schrijft in je casus: 'In het vervolg verklein ik de wereld voor even tot de kamer waar ik cliënten ontvang'. Dat verkleinen van de wereld gebeurt inderdaad in de therapiekamer, maar als ik in de therapiekamer de vraag stelde aan iemand met een burn-out 'Waar is die burn-out een oplossing voor?', dan komt de wereld van buiten naar binnen. Het vinden dat je aan allerlei verwachtingen moet voldoen en dat je dat ook nog op een perfecte manier moet doen en dat je beste vriendin of vriend tegen je zegt: 'Zorg je wel goed voor jezelf? Je moet ook voor jezelf zorgen'. Het maatschappijkritische is dan wel degelijk in de therapiekamer aanwezig, zeg je dan.

IJK: Jazeker, omdat je bezig bent problemen steeds weer te begrijpen: Wat maakt dat iets een probleem wordt dat je niet zelf kunt oplossen? We lossen dagelijks allerlei problemen op, wat maakt nou dat dat op een gegeven moment niet lukt en je een beroep moet doen op een derde? Dat vond ik interessant om te vragen: Wat herhaalt zich nou iedere keer? Wat maakt dat dat niet lukt en hoe is dat nou te begrijpen?

Gerard: Wat zou jouw antwoord daarop zijn?

IJK: Ik heb zelf ook therapie gehad. Ik heb met mijn zoon wel problemen gehad waarbij ik dacht: 'Wat is nu van jou en wat is van mij?' We leken veel op elkaar. Ik dacht: 'Wat zit ik nou te doen. Ik heb last van mezelf'. Toen ben ik naar mijn oud-supervisor gegaan. Hij heeft mij supervisie gegeven zoals ik nog nooit had gehad, achter een doorkijkspiegel, hij keek naar mij en ik kon hem bellen als ik vastliep. Hij heeft het met mij ontward. Later bleek hij schizofrenie te hebben. IK had er last van als ik me uitsprak en hij zei: 'Je hebt ook heel erg met hem te doen, als ik jou zo hoor'. En het lijkt ook heel veel op elkaar. Toen ik me kon uitspreken en hij aandachtig naar me luisterde, doorvroeg en mij probeerde te begrijpen, lostte het probleem zich eigenlijk vanzelf op in twee uur tijd. Hij was zeer betrokken, een heel expressieve man en die had ik precies nodig. Een expressieve man die onmiddellijk reageert; dat heeft me heel goed gedaan. Later ben ik met mijn vrouw, die nu mijn ex is, ook in therapie gegaan, omdat we er samen niet uit kwamen. Dat heeft veel verhelderd, maar niet in de zin dat we dichter tot elkaar kwamen, maar afscheid hebben kunnen nemen van elkaar. We kunnen nu gelukkig goed zijn met elkaar.

Ik wil nog even ingaan op de confronterende vraag van Suzanne: 'Helpt veranderekunde mij?' Dat weet ik nog niet zo goed. Ik heb heel veel gehad aan filosofie. Ik ben heel erg filosofisch

geïnteresseerd met name in de fenomenologie. Een fenomeen bekijk je van alle kanten. Zoals je een tafel nooit volledig kunt zien, je ziet altijd maar een stukje, je moet er omheen gaan om de tafel compleet te kunnen zien. Ik heb ook geleerd om een probleem van alle kanten te bekijken. Daar nodigt het ook toe uit.

Gerard: Maar is filosofie ook niet slechts een bepaald perspectief van waaruit je kunt kijken?

IJK: Jazeker, geen enkele filosoof denkt hetzelfde. Dat vind ik ook erg interessant. Marloes geeft aan dat we allemaal zoeken naar een innerlijke balans. Ja, dat vind ik ook. Dat is juist de menselijke conditie. Je hoort vaak: 'Je moet authentiek zijn, je moet echt zijn, terug naar je diepste kern, individu zijn, dat betekent ongedeeld zijn'. Mijn innerlijke verdeeldheid is daarop een reactie. De tegenstelling tussen dat narcistische en dat melancholische in mij is voor mij leven, dat ervaar ik zo. Ik leef in die spanning. Als een van die beide weg zou vallen, zou ik mezelf dood noemen. Dan ben ik doods geworden.

Gerard: Je erkent die spanning en die blijft tegelijkertijd aanwezig. Heeft dat iets te maken met een begrip als oxymoron?

IJK: Misschien zoiets, ja. Ze horen bij elkaar.

Suzanne: je schrijft: 'Narcisme heeft me behoed voor depressies en depressiviteit heeft me beschermd voor narcisme'. In die zin zit dat ook.

IJK: Ja zo zie ik dat. Wat dat betreft ben ik mijn ouders heel dankbaar. Ze zitten in mij, ik voelde geen band met hen, maar ik neem ze mee. In die zin ben ik dankbaar dat ik zo geworden ben. Ik leef van hun, zo zou je kunnen zeggen.

Sjoerd: Zou je dat voor mij nog iets kunnen specificeren? Ik hoor je verhaal en leef met heel veel dingen met je mee. Als je zegt "Ik ben maar, ik handel", dan komt bij mij direct de vraag op: Wie is IJK?

IJK: Van die melancholie en dat narcisme leef ik. Dat heb ik van mijn ouders. Maar ik ga wel heel erg mijn eigen weg in die spanning. Mijn vader was elektrotechnicus en mijn moeder had huishoudschool gedaan. Ik ben altijd geïnteresseerd in dat wat mijn vader fout vond, namelijk dat subjectieve, het geïnteresseerd zijn in mensen, in wat mensen beweegt. Mijn vader vond dat niet belangrijk. Hij zei ook wel tegen mij: 'IJK, ik hoor jou wel, maar begrijp jou niet. Ik versta niet wat jij zegt', als ik het erover had waar ik in de kerk moeite mee had en waar ik tegenaan liep.

Gerard: Dat is toch een geweldige openbaring, als je vader zoiets zegt?

André: Het is ook een erkenning.

Gerard: Dat betekent dat hij ook reflexief naar zichzelf kon kijken.

IJK: Ik zei dan: 'Maar u spreekt ook Nederlands?' Dat was een hele foute opmerking van mij. Dat had ik niet moeten doen, dat zeg ik nu. Ik had veel beter kunnen zeggen: 'Dat moet voor u als vader ook wel moeilijk zijn om zo'n zoon te hebben die zo zijn eigen weg gaat'. Maar dat heb ik niet gezegd. Dan was ik hem tegemoetgekomen en was ik heel benieuwd naar wat hij had gezegd. Ik denk dat hij me volledig gelijk zou geven en wat stil zou vallen.

Gerard: Zaten jullie beiden toch te veel in een monoloog? Was er wel sprake van een echte dialoog?

IJK: Af en toe eens, maar meestal niet. Een enkele keer heeft hij achter het huisje wel eens verteld hoe het bij hem vroeger was. Thuis was het ook niet zo gezellig. Daar heeft hij wel iets over verteld aan mij. Ik probeerde wel een dialoog met hem te voeren, maar aan zijn gezicht zag ik al dat het op onweer stond.

Sjoerd: Het klinkt alsof je je eigen vrijheid hebt moeten bevechten.

IJK: Ja, dat is ook zo. Ik voelde me heel eenzaam. Ik moest mijn eigen weg vinden en ik heb dankzij een aantal vrienden ook mijn eigen weg gevonden. Maar het is zo: ik heb er heel erg

voor moeten vechten. Dat zit nog wel in mij. Ik zeg tegen mijn vriendin ook wel: 'Ik ben niet zo'n makkelijke jongen'. Dat beaamt ze wel.

Antoon: Maar in die spanning gaat het goed?

IJK: Jawel, we kunnen het goed van elkaar hebben.

André: Heb je het gevoel dat je je op een bepaalde manier tot je vader hebt kunnen verhouden?

IJK: Ik heb twee keer de gelegenheid genomen om hem te confronteren en hem te vertellen wat zijn opvoeding met mij heeft gedaan. De laatste keer zei mijn vader na afloop: 'IJK, heb jij mij dat verteld? Daar weet ik niets meer van. Meen je dat nou? En heb je dat twee keer gezegd? Ik kan het me niet herinneren'. Ik denk dat mijn vader dacht: 'Oh, daar heb je hem weer dat gevoelige jongetje. Daar hoeft ik niet naar te luisteren'.

André: Je hebt het wel tegen hem kunnen zeggen.

IJK: Ja, het heeft me heel erg bevrijd dat ik dat gezegd heb en hij ernaar geluisterd heeft en dat hij niets te zeggen had. Meestal had hij het voor het zeggen. Nu had ik het. Ik was niet kwaad, maar ik wilde me wel eens uitspreken. Het was na het overlijden van mijn broer. Toen heb ik me echt eens uitgesproken naar hem wat me dwars zit. En ook naar aanleiding van de uitvaart van mijn broer heb ik me twee keer uitgesproken en dat heeft me heel erg goed gedaan.

Gerard: De onderdanigheid heeft plaats gemaakt voor gelijkwaardigheid?

IJK: Ja, vanaf die tijd kon ik ook gewoon met hem omgaan. Ik had een broer die een jaar jonger was dan ik en aan de hand daarvan heb ik die indringende gesprekken met hem gehad.

Gerard: In hoeverre worstelde ook hij met dit probleem? Jij hebt je ervan bevrijd, maar hoe was dat voor hem?

IJK: Mijn broer was ook een gevoelige jongen, maar hij was heel goed met mijn moeder. Hij was er voor mijn moeder. Hij mocht in de grote vakantie thuisblijven, ik moest weg naar mijn opa en oma. Mijn vader verdroeg hem niet. Hij had iets "homo-achtigs", dat verdroeg hij niet.

IJK: Tegen mij moest hij opboksen, dan liepen we rondjes om de tafel, hij boos achter me aan. Ook als mijn oma op bezoek was.

Gerard: Als jij het voor elkaar krijgt om de relatie met je vader meer gelijkwaardig te maken, in hoeverre heb je daar iets mee gedaan naar je broer toe? Ik bedoel, het is een heel drama wat zich daar heeft afgespeeld. Heb je daar een rol in kunnen spelen?

IJK: Ik ben vroeg uit huis gegaan. Zolang ik thuis was, ving ik de klappen voor hem op. Letterlijk en figuurlijk. Mijn vader had moeite mijn broer aan te pakken en dan kreeg ik het meestal over me heen of ik zorgde er zelf voor.

Nelly: Je trekt het naar je toe?

IJK: Ja, dan trek je het naar je toe. Ik hield hem uit de wind. Toen ik uit huis was, liet mijn vader heel duidelijk merken wat hij van hem vond. Hij zal geen klappen hebben gekregen, maar hij had een heel afwijzende houding.

Gerard: Kon je daar iets in betekenen?

IJK: Ik weet wel dat mijn broer af en toe bij ons kwam logeren en we het er wel over hadden. Maar dan wilde hij het er ook niet over hebben. Ik had ook zussen, maar die waren bang voor mijn vader. Zij wilden ook niet meer naar mijn vader. Ik was de oudste. Ik ben vaak met mijn jongste zus mee geweest naar mijn vader.

Gerard: Hoe stonden jouw zussen tegenover je moeder?

IJK: Dat is een heel interessante vraag, want na het overlijden van mijn moeder - zij is vroeg overleden - vroegen ze hoe ik tegenover haar stond. Waarop ik zei: 'Ik vond haar net een hol vat'. Woest waren ze: 'Hoe kun je dat nou zeggen?' Achteraf zeggen ze wel: 'Wij waren er voor onze moeder, maar onze moeder was er niet voor ons'. Nu begrijpen ze het wel, al had ik me niet zo ongelukkig uit moeten drukken. Ik begrijp ook wel dat mijn zussen daar toen kwaad over waren. Nu kunnen we het er goed over hebben. We begrijpen elkaar wel.

André: Dus jij was de oudste, je vader kon ook niet om je heen?

IJK: Ja, ik was de zoon der belofte hè?

André: Die moet dominee worden.

Sjoerd: Ik dacht dat je dominee was geworden, want ik vind het een heel inspirerend verhaal.

Nelly: Een dergelijk gezin levert een dominee of een therapeut op, zeg ik altijd.

IJK: Ik heb wel supervisie aan dominees gegeven. Ik ben maatschappelijk werker geworden en heb daarna psychotherapie gedaan. Dat vond ik een heel inspirerende opleiding. Ik eindig mijn casus met de spreuk: 'Wie er spreekt als ik spreek – ook als ik het 'echt' over mezelf heb – is een 'dode''. Het lijkt alsof ik met een dode eindig, maar ik bedoel: Als ik teruglees wat ik geschreven heb, kan ik soms versteld staan dat ik dat op heb kunnen schrijven. Schrijven is voor mij een verhoogde manier van concentratie. Als ik het vaak overlees, bijvoorbeeld over mijn innerlijke verdeeldheid, dan wordt het een formule, dan is het leven eruit. Het staat vast, zoals Pilatus zei: 'Wat ik geschreven heb, heb ik geschreven, punt uit'. Psychoanalytici zijn er heel goed in om dat te beschrijven, dat herken ik, dan wordt het een formule, daar moet ik me heel erg bewust van zijn. Daarom heb ik het weer anders opgeschreven. Ik heb het niet geciteerd uit wat ik eerder heb geschreven. Dat heb ik geleerd.

Nelly: Dan pak je een andere invalshoek, dat helpt dan. Dat begrijp ik.

IJsbrand: Ja

Wat kunnen wij leren van dit verhaal? Wat zegt het over veranderen?

A: Dit verhaal komt zo dicht bij mijn persoonlijk verhaal. Dat maakt het ingewikkeld. Wat leer ik ervan: Ik vroeg niet voor niets: 'Jij hebt je tot je vader kunnen verhouden'. Ik niet. Ik vond het heel mooi dat dat kon. Toen hij overleed, was ik woest. Ik kom uit een 'zwarte kousen-nest'. Jouw vader kon nog reflecteren. Ik heb dat gesprek nooit kunnen voeren en dat had ik ontzettend graag gedaan, maar dat ging niet. Af en toe een wandelingetje, maar dan ging het nergens over. Ja voor hem wel, maar voor mij niet. Dat is maar één aspect.

G: In de manier waarop je erop terugkijkt, kun je ook nog correcties aanbrengen.

A: Zeker over wat je zei, dat het niet makkelijk was, dat zo'n jongen voor hem ingewikkeld was. Dat was voor m'n vader superingewikkeld, denk ik.

N: Wat betreft die herkenning, dat schreef ik ook, dat ik een begrafenis had van een oude tante. Daarna las ik dat stuk. Waarbij er zoveel perspectiefwisseling plaatsvond. Ook leren van de herkenning van de ander, maar ook hoe de ander tegen jouw gezin, jouw ouders aankijkt. Dat gebeurt nu bij jou en dat gebeurt bij mij ook weer opnieuw, merk ik.

A: En ook hoe mijn zussen mij toen hebben gezien van: je moest eens weten wat jij...ik was alleen maar rebel.

G: Hoe kijk je daarop terug in relatie tot dit verhaal?

A: Dat is nogal overweldigend, vind ik. Maar tegelijkertijd moet je het gekoppeld houden.

Dat vind ik een mooi woord. Dat probeer ik ook en dat gaat ook wel. Maar ik zie dat jij, IJK,

dat veel meer hebt kunnen uitdiepen. Ik was veertien en sloeg gewoon rechtsaf: Met die ouders heb ik niks meer te maken, en met de kerk, ach!

G: En dat is jouw redding geweest?

A: Absoluut! Het heeft ook veel schade gebracht met drugs en wat dan ook. Daar heb ik wel iets over van potverdorie!

N: De prijs is wel hoog geweest?

A: Je schreef ergens iets over een passieve keuze. Ik heb nog steeds het gevoel dat ik passieve keuzes heb moeten maken omdat ik zo ontzettend erg rechtsaf, of linksaf heb moeten slaan om mezelf in leven en in stand te kunnen houden.

G: Je hebt het wel actief gedaan, je bent rebel geweest.

A: Tegelijk denk ik wel, nu ik ouder ben: Is dat allemaal wel zo?

N: Je gaat inderdaad opnieuw die vragen stellen. Dat heeft ook met leeftijd te maken. In verschillende fases stel je je dergelijke vragen opnieuw.

S: Ik heb precies 180° het tegenovergestelde meegemaakt. Ik kom ook uit zo'n zwaar nest, uit Friesland, uit een Antirevolutionair nest. Op m'n 17^e liep ik ook de kerk uit. Maar nu kom ik met zoveel plezier in de kerk, want ik ben nu 70 en ik begrijp het. Elk woord dat er in de kerk gezegd wordt, begrijp ik. Juist in deze tijd is het zo wenselijk dat de tijdsrebellen hun ding doen. De uitnodiging...ik noem het nu spiritualiteit. Dat maak het ruimer.

A: Ik weet niet of je het boek *Knielen op een bed violen* kent? Dat is mijn familie. Ik heb het boek wel kunnen lezen, maar waar ik veel last van had was de afwezigheid van die vader, maar dat terzijde.

S: Mijn vader heeft me juist wel altijd die ruimte gegeven. Ik ben vanmiddag in het half uur dat IJK vertelt steeds meer van mijn vader gaan houden. Het was gewoon een top kerel. Maar de pijnlijke werkelijkheid was het loskomen van autoriteiten. Ik ben ook ongelofelijk allergisch voor valse autoriteiten: als zij niet echt zijn, als zij vasthouden aan hun positie en niet de ruimte geven. Dat is waarom we het verhaal van het sociaal domein ook zo hard nodig hebben.

G: Maar hij kreeg die ruimte niet, wat vind je daar nou van?

S: Ik gun het hem met terugwerkende kracht. Ik heb die ruimte gehad en vind ook dat je die moet krijgen. Juist die navelstreng met dat verleden moet je rigoureuus kunnen doorknippen.

G: Maar dat gebeurt hier.

S: Waarom plegen mensen zelfmoord? Dat is ook iets waar ik aan denk. Ik heb kinderen en kleinkinderen en het zal je maar overkomen. Ik weet nog dat mijn vader door een auto-ongeluk overleed en mij opa zie: 'Ik was aan de beurt, hij was niet aan de beurt'.

G: Maar het resultaat van ontwikkeling is dat hij vanuit gelijkwaardigheid met autoriteit kn omgaan. Jij, Sjoerd, hebt die strijd niet gevoerd, niet hoeven te voeren.

S: Ik vind het een openbaring wat hij vertelt.

G: Heb jij misschien ook strijd nodig?

S: Ik geloof niet dat het de bedoeling is dat leven een permanente strijd is.

G: Maar mag het een onderdeel zijn?

S: Natuurlijk, ook innerlijke strijd, in de sfeer van Yin-Yang.

A: Terugkomend op de vraag wat ik ervan kan leren. Jij, IJK, bleef in contact en ik niet. Dat kan ik ervan leren.

G: Iets kan in z'n tegendeel omkeren. Je kunt een autoritaire dominantie vader hebben, maar tegelijkertijd kun je ervan leren hoe je met mensen anders kunt omgaan.

N: De strijd met je ouders is er ook een van verbinding met je ouders.

G: Hoe zit het met het strijddkarakter in de relatie tussen ouders en kinderen? Ik maak vaak mee dat mensen die hebben moeten vechten bepaalde dingen beter snappen dan degene die dat niet hebben hoeven doen.

Su: Strijd is wel leuk als je het je kunt permitteren. In een veilige omgeving kun je vechten met je ouders en dat hoort ook zo. Ik kom totaal niet uit een gereformeerd nest. Ik kom uit een rijk katholiek nest waar de geloofskwesties niet speelde, maar wel al het andere dat je hebt beschreven. Dus ik herken heel veel en ik zit een beetje tussen jullie beiden in. In mijn pubertijd ben ik elke strijd uit de weg gegaan en heb ik ook besloten: 'ik ben wees, ik heb geen ouders'. Maar later kom je erachter dat je je niet op die manier kan losmaken. Dan moet je andere dingen gaan doen om tot een oplossing te komen. Die confrontatie ben ik met beide ouders aangegaan, met wisselend succes. Bij mijn vader zonder enig succes. Mijn moeder zei de avond dat ze doodging: 'Het is nu toch goed tussen ons'. Mijn moeder is het heel moedig aangegaan, maar ik kan niet zeggen dat ik er zonder schade uit ben gekomen. De strijd - het klinkt zo leuk - maar het richt ook schade aan. Dus je moet inderdaad gaan schipperen tussen narcisme en melancholie, want dat is je redding. Wat me wel bezighield: In de manier waarop je er over praat, zie ik een soort van persoonlijkheid die je misschien niet voelt of bedoelt en ik zie geen enkele boosheid. Terwijl ik denk: 'Boosheid is ook een emotie'. Kinderen willen dat hun ouders van hen houden. Als dat niet zo is, dan komt er toch een zekere boosheid bij kijken. Je gaat heel erg uit van observeren en van evenwicht. Ik vind het heel mooi dat je kunt zeggen: 'Mijn ouders zitten in mij, ik ben ze dankbaar'. Ik kan volgen dat je dat zegt, maar ik vroeg me af of die boosheid er helemaal niet is? Is die er wel ooit geweest?

IJK: Ik heb heel veel met mijn vader geknokt. Ik ben heel veel kwaad geweest en heb heel erg gerebelleerd. Ik ben ook wel de deur uitgestuurd. M'n vader heeft me gewoon buiten de deur gezet dat ik er niet meer in mocht. Ja, ik heb veel rondjes rond de tafel gelopen. Soms kan ik nog wel boosheid voelen, als ik me heel concreet herinner wat hij gedaan heeft en dat het weer boven komt. Maar niet meer zo dat het me beheerst, maar het is er wel.

G: Is dit voor jou, Su, een gunstige conditie voor de verwerking: dat soort van soort afstandelijkheid?

Su: Nee, ik denk dat dat niet zo is. Dat hoor ik ook wel terug in wat IJK vertelt. Maar de boosheid is iets dat op de achtergrond moet raken, want anders word je beheerst door iets dat niet positief is, waar je geen volwaardig leven mee kunt leiden. Dat is wel wat je uiteindelijk moet leren om te doen. Zo kijk ik ernaar.

G: Suzanne, je gebruikte het woord 'afstandelijk'. Daarmee bedoel ik niet dat je jezelf losmaakt van je vader, maar dat je in die betrokkenheid op je vader een zekere afstand kunt nemen. In de manier waarop jij erover praat heeft het ook iets afstandelijks. Mijn vraag was of je dat als een gunstige conditie ziet van verwerking.

Su: Ik zie het meer als een resultaat van verwerken en niet zo zeer als een conditie. Afstandelijkheid is wat jij gedaan hebt om jezelf te beschermen. Dat is eigenlijk niet wat helpt om iets te verwerken, denk ik.

G: Maar als een andere jongere jou, IJK, dat andere perspectief gaf, dan leerde je daarvan, zo zei je, en dat is ook een vorm van afstand ten opzichte van jouw eigen al te subjectieve emoties en ervaringen.

IJK: Ik kan nog wel boosheid ervaren, bijvoorbeeld als iemand die dicht bij me staat naar mij toe wat belerend gedrag vertoont en mij claimt. Dan denk ik: 'Sodemieter op'. Dan wordt mijn gezicht stuurs. Dat is bij mij nog een soort reflex.

S: Het voorkomen van kwaadheid, boosheid en furiositeit is ook wel iets van die tijd. Want over gevoel praten is ons niet geleerd. Uit kwaadheid kun je gewoon iets doen, dat is een gevoel, dat lost iets op. Waar je niets aan kunt doen, is domheid. Want dat is een hiërarchische ongelijkheid. Maar aan kwaadheid kun je wel iets doen.

A: Dat moet je niet zo stellen: aan domheid kun je ook wat doen.

S: Ik vind het dus dom dat we niet leren dat het ondanks goede bedoelingen niet lukt.

Nelly: Je bedoelt te zeggen dat we niets leren.

S: Dat we niets leren. Dan gaan we zeggen: 'Dat is toch menselijk'. We leren wel, maar met de snelheid van een slak.

N: Dat is wel zo, maar dat moet je ook niet willen versnellen, want dat werkt niet.

S: Ik zou ook furieus zijn als de oester in je gesloten moet blijven en niet tot uitstralend effect mag komen.

Li: Dan gaat het om boosheid als positieve energie.

N: Dat is ook liefde.

Li: Je gaat terug naar je eigen opvoeding en je vraagt je af: Wie was mijn vader voor mij? Want mijn vader was ook een belangrijke man voor mij. Ik heb veel strijd met hem geleverd. Daarom ben ik ook feminist geworden. Daarvoor ben ik hem dankbaar. Ik dacht zoals jij met vrouwen omgaat dat overkomt mij niet. Die strijd heb ik heel sterk met hem gehad.

G: Ook weer een voorbeeld dat iemand die je naaste is, iets doet waar jij het niet mee eens bent, als je zo iemand niet had gehad, was je misschien geen feministe geworden.

Li: Ik heb me ook altijd willen bewijzen van: 'Hoezo jij? En ik dan'. Dat is ook goed geweest. Als ik een heel vriendelijke, begrijpende vader had gehad, was ik een heel lui mens geweest, denk ik wel eens.

An: Ik ben erg katholiek opgegroeid. Mijn vader was in mijn ogen een hele lieve man, heel meegaand. Mijn moeder zei altijd: Wat zeg jij er dan van? Mijn moeder was erg dominant, maar ik kreeg wel kansen thuis. Wat mij heel erg geholpen heeft, is dat mijn moeder een herseninfarct kreeg en in het verpleeghuis is gaan wonen en dat de relatie anders werd. Dat ze niet meer tegen me zei wat ik moest denken en moest doen, maar dat ik naast haar kon zitten en me kind kon voelen. Als ik naar huis reed zei ze dan, met haar buurvrouw die op dezelfde kamer lag, we zullen voor je bidden. Ik ben dankbaar voor die tijd die ik heb gehad voor mijn eigen ontwikkeling en ook hoe ik naar mijn ouders kijk en de mogelijkheden die ik heb gehad. Dat leer ik hier nu van: dat we allemaal een product zijn van onze opvoeding en van de tijdsgeest van onze ouders.

Adviesrondje

André: Ik zei al: het is of-of en je moet en-en doen, maar dat deed jij IJK eigenlijk al.

Suzanne: Ik heb geen adviezen. Ik denk dat je jezelf helemaal kunt helpen.

IJK: Ik vond jouw reactie wel heel betrokken, dankjewel daarvoor.

Antoon: Ten eerste vond ik dat je op een prachtige manier je verhaal, je casus hebt ingebracht en dat ik daarvan onder de indruk was, een groot compliment. Ten tweede heb je me in een wereld gebracht, waar ik absoluut niet wil zijn, dank daarvoor. Ten derde zou het mooi zijn, zoals jij dat hebt gedaan, als les voor mij dat je naar die specifieke casus kijkt en daar taal aangeeft. Het zou mooi zijn als het ons lukt met de grondbeginselen van sociale veranderingkunde ook taal te vinden om aan die veranderingen te geven. In een nutshell heb jij iets gedaan waarvan ik hoop dat wij dat als lerende club ook met elkaar kunnen doen met dat boek. Dankjewel.

Sjoerd: Ik zou zeggen waag de sprong.

Nelly: ik denk dat alles wel gezegd is, maar in elk geval: Kijk uit meer perspectieven.

Liesbeth: Het heeft veel losgemaakt en dat merk ik bij iedereen.